

РОЗВІДКИ

УДК 94 (477) «19»

Олександр Пилипенко

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ УНІВЕРСИТЕТІВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У ХІХ СТ.

Наукова стаття присвячена вивченню соціально-правового становища викладачів університетів України у ХІХ ст. Детально проаналізовано їхні професійні права, право на працю, відпочинок, належні умови праці, оплата праці. Проведено порівняльний аналіз правового становища українських викладачів вищих навчальних закладів з викладачами університетів Західної Європи. Окреслено подальші напрямки дослідження даної теми.

Ключові слова: університет, викладачі, професор, права, статус, статут, Міністерство народної освіти, ректор, вчена рада.

На початку ХІХ ст. в Україні виникає професія ученого. Кількість науковців постійно збільшувалася. Формується українська науково-педагогічна інтелігенція. Епоха царювання Олександра І являє собою важливий період в історії університетів Наддніпрянської України. В той час у Російській імперії майже одночасно були відкриті чотири імператорські університети: Дерптський, Казанський, Віленський, а також перший університет на території Наддніпрянської України у Харкові¹. Управління цими новими університетами було організовано на засадах автономії, які забезпечували цим вищим навчальним закладам значну самостійність і внутрішню свободу.

Діяльність Харківського університету регламентував Статут, виданий 5 листопада 1804 р., за яким університет поділявся на чотири відділення (факультети): етико-політичних наук (7 професорів), фізико-математичних наук (8 професорів), медичних наук (6 професорів) і словесних наук (7 професорів)¹. Статут визначав і основні вимоги до науково-педагогічних працівників. Він дозволяв займати професорські посади ученим, які не мали наукового ступеня доктора наук. Тому навіть такі відомі учені, як перший ректор Харківського університету І.С. Рижський, І.Е. Срезневський, Т.Ф. Осиповський, І.Ф. Тимковський, Г.П. Успенський починали діяльність на професорських посадах, не отримавши докторського ступеня. Тільки починаючи з 1819 р. для заміщення посад ординарного чи екстраординарного професора обов'язковою вимогою стала наявність ступеня доктора наук, а для зайняття посади ад'юнкта належало мати науковий ступінь магістра. Ця норма була закріплена і в наступному університетському Статуті 1835 р.².

На посади професори обиралися радами терміном на чотири роки. Заміщення вакантних посад відбувалося за рішенням Ради університету. Претендент повинен був

1 Пилипенко О.Є. Система освіти в Україні на рубежі ХІХ – ХХ ст. // Київська старовина. 2004. № 6. С. 35.

2 Устави імператорських Московського, Харьковского и Казанского университетов [5 ноября 1804 г.] // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802–1825). СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1864. Т. 1. Стб. 268 – 269. (Стб. 264 – 301).

представити свої наукові праці і прочитати три пробні лекції. Професори і ад'юнкти затверджувалися особисто міністром освіти, а лектори іноземних мов та учителі мистецтв призначалися на посади попечителем. Після 25 років викладацької роботи в університетах імперії професор отримував звання «заслуженого» і міг скористатися правом на отримання пенсії у розмірі повного посадового окладу³.

Університетські статuti висували різні вимоги до кандидатів на науково-педагогічні посади, а також чітко визначали посадові обов'язки викладачів. Так, обов'язки професорів Статутом визначені були наступним чином: вони повинні були викладати курси, поєднуючи за необхідністю теорію з практикою, поповнювати їх новими науковими відкриттями, зробленими вченими в Європі, а також здійснювати керівництво роботою ад'юнктів. Кожен професор повинен був за рішенням Ради обрати у якості навчального посібника власну книгу або працю іншого автора і нею керуватися під час читання лекцій. Курси потрібно було завершити у чітко визначений термін. Окрім нормативних дисциплін, Рада університету могла призначити додаткові предмети і доручити їх викладання екстраординарним професорам або ад'юнктам. Професори, які не мали слухачів, повинні були повідомити Раду, якою корисною для університету справою вони будуть займатись. Рада ж, у свою чергу, могла їм доручити «візитацію» гімназій і училищ навчального округу або відправити на стажування за кордон у «наукове подорожування»⁴. За своїм статусом ад'юнкти були помічниками професорів, під керівництвом яких вони займалися наукою, заміщували останніх у випадку хвороби і викладали самостійні курси. Найкращих ад'юнктів Рада періодично обирала в екстраординарні професори, і вони отримували надбавку до окладу з власних коштів університету⁵.

Проміжну ланку між ординарними професорами і ад'юнктами становили екстраординарні професори. Професійне становище цих науково-педагогічних працівників в усіх університетських Статутах дореформеної доби було недостатньо чітко визначено. Так, у Статуті Київського університету 1842 р. не наводилося чітких професійних вимог до екстраординарних професорів. Лише зазначалося, що на цю посаду призначалися особи, коли «другорядність дисципліни не потребувала окремої ординарної кафедри» або коли Рада університету не мала серед кандидатів учених, гідних для обрання на посаду ординарного професора. Але у той же час від екстраординарних, як і від ординарних, професорів вимагалось володіння докторським ступенем. Статuti передбачали, що загальне число кафедр мало дорівнювати відведений штатом сумарній кількості ординарних і екстраординарних професорів. Тобто, екстраординарні професори були, як і ординарні, очільниками кафедр, а, отже, за своїм правовим статусом стояли ближче до ординарних професорів, ніж до ад'юнктів, становище яких в університетах чітко визначалося як «помічників професорів». Способів призначення на професорські вакансії було два: обрання Радами університету і призначення Міністерством народної освіти.

Саме у Статуті Київського університету 1842 р. вперше у Російській імперії з'являється новий інститут підготовки до професорства – так звана доцентура. У загальному Статуті російських університетів 1835 р. її ще не було. Після розповсюдження доцентури у 1843 р. в усіх університетах імперії тодішній міністр народної освіти С.С. Уваров пояснив необхідність її запровадження так: «Для заміщення вакансій професорів і ад'юнктів в університетах часто не виявляється гідних кандидатів. Причиною цього можна вважати те, що здібним молодим людям, які бажають присвятити себе науковій кар'єрі, немає в наших університетах можливостей для підготовки до майбутньої професії, і тому більшість з них вимушені залишати наміри служити за

3 Общий Устав императорских российских университетов [26 июля 1835 г.] // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1825 – 1855). СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1864. Т. 2. Отд. 1 (1825 – 1839). Стб. 754 – 756. (Стб. 742 – 769).

4 Уставы императорских Московского, Харьковского и Казанского университетов [5 ноября 1804 г.] // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802 – 1825). СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1864. Т. 1. Стб. 270 – 271. (Стб. 264 – 301).

5 Там же.

навчальною частиною. Недоліки ці були б усунені введенням при університетах посади позаштатних викладачів, внаслідок чого утворився б «розсадник» професорів, з якого можна було б обирати осіб, відомих своїми знаннями і даром викладання, для заміщення штатних вакансій, у разі їх виникнення»⁶.

Отже, Статут Київського університету дозволяв Раді університету порушувати питання про дозвіл викладачу, який володів науковим ступенем магістра чи доктора, читати лекції з окремого предмета з присвоєнням йому педагогічного звання доцент. Доценти перебували на державній службі, але не отримували регулярної заробітної платні. У разі досягнення успіхів у науково-педагогічній роботі, Раді університету надавалося право клопотання про одноразову грошову винагороду за їхню працю з бюджету університету. За задумом Міністерства народної освіти, доценти мали стати кадровим резервом для заповнення вакантних штатних ад'юнктських і професорських посад. Але процедура отримання доцентури була ще складнішою, аніж професури, оскільки кандидат на це звання зобов'язаний був, окрім володіння науковим ступенем, ще й написати і публічно захистити спеціальну дисертацію («pro venia legendi»), у той час як для отримання посади професора цього не вимагалось.

Але за умов, коли всі університети Російської імперії протягом дореформеної доби ХІХ ст. потерпали від хронічної недокомплектації професорсько-викладацьких штатних посад, створювати кадровий резерв у вигляді доцентів не мало особливого сенсу. Тим більше, що особи, які володіли науковими ступенями, могли з повним правом відразу претендувати на заміщення штатних університетських посад професора чи ад'юнкта. Втім, у дореформену добу в Київському університеті працювали чотири доценти медичного факультету: І.П. Лазаревич, А.І. Слободзинський, І.М. Станкевич і В.М. Стадіон, а у Харківському університеті таких було двоє: зоолог О.Ф. Масловський і медик Д.І. Кисельов⁷.

Професійні права доцентів, як і ад'юнктів, були досить обмеженими. Наприклад, доценти не мали права обиратися на посади ректора і декана, а також рецензувати дисертації та інші наукові праці. А ад'юнкти, хоча і могли бути членами Ради університету, але, на відміну від ординарних і екстраординарних професорів, не мали у ній права голосу. Розширення прав і повноважень ад'юнктів не раз ставало предметом дискусій серед університетської громадськості, але так і не було вирішено до кінця дореформеної доби, коли посада ад'юнкта була скасована в університетах Російської імперії Статутом 1863 р.

Також університетськими Статутами царський уряд врегульовував тривалість робочого часу та часу відпочинку викладачів. Канікули тривали з 20 грудня до 12 січня і від 10 червня до 22 липня. Не проводилося навчання у недільні дні, а також у дні державних і релігійних свят. Екзаменаційні сесії займали близько трьох місяців на рік, а вступні іспити зазвичай тривали ще й на початку нового навчального року. В результаті виходило, що професори і викладачі присвячували навчальному процесу не більше 140 днів на рік. Перевідні екзамени на інший курс для студентів, які навчалися власним коштом, відбувалися наприкінці навчального року, а для казеннокоштных вихованців – кожне півріччя і тривали протягом місяця. Новий навчальний рік розпочинався уже з 23 липня. Законодавством передбачалися адміністративні стягнення за недотримання викладачами виробничої дисципліни та інші правопорушення. Так, одному з професорів Київського університету було оголошено зауваження за слабкі показники навчання його студентів, а також рекомендовано більш сумлінно ставитися до виконання своїх професійних обов'язків. В іншому випадку йому загрожувало «законне стягнення»⁸. Застосовувалися до викладачів покарання правового характеру і за запізнення чи пропуски занять без поважних причин. Так, в університеті св. Володимира встановлювалася норма, за якою студенти мали право чекати професора в аудиторії не більше ніж півгодини, а за пропущені

6 Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 707. Оп. 22. Спр. 515. Арк. 29 – 34; Оп. 12. Спр. 444. Арк. 3 – 3 зв.

7 Державний архів м. Києва (далі – ДАК). Ф. 16. Оп. 478. Спр. 1. Арк. 288 зв. – 301.

8 ДАК. Ф. 16. Оп. 478. Спр. 1. Арк. 26.

заняття викладачі несли стягнення фінансового характеру. Але й запізнення на лекції самих студентів фіксувалися у спеціально заведених для цього щоденниках, ведення яких контролювалося інспектором. Переклик студентів на заняттях професори мали проводити перед самим дзвінком на перерву, відмічаючи у журналах відсутніх. Також були заведені журнали, в яких викладачі повинні були занотовувати короткий зміст прочитаного ними на лекціях матеріалу.

Органами університетського управління були ректор, Рада, факультетські збори, а також Правління. Посади ректора і деканів заміщувалися шляхом виборів. Університетські ради вирішували питання, пов'язані з навчальним процесом, науковою роботою, обранням професорів, викладачів, ректора, проректора і деканів, адміністративними справами життя університету тощо. До складу Ради входили ректор, декани, професори і ад'юнкти. Також існували ради на кожному з факультетів, до яких входили усі штатні науково-педагогічні працівники. Університетське Правління вирішувало справи економічного, господарчого, фінансового і поліційного характеру. Відало воно і університетським судом, якому підлягали студенти й усі службовці в університеті. Університетський суд розглядав цивільні справи і правопорушення, які не стосувались майнових питань. Університетам було надано право на власну цензуру і безперешкодне отримання підручників і наукової літератури з-за кордону. Університети контролювали роботу навчальних закладів середньої освіти (гімназій і училищ), які знаходилися на території їх навчального округу⁹.

Правове становище ректорів університетів протягом дореформеної доби XIX ст. неодноразово змінювалося. Так, за Статутом Київського університету 1842 р., який був не менш реакційним ніж загальний Статут імператорських університетів 1835 р., Рада мала подавати до Міністерства народної освіти дві кандидатури на цю посаду, після чого одну з них обирав особисто імператор. У той же час ректор Харківського університету обирався на чотири роки і лише затверджувався імператором. Першим ректором університету св. Володимира став відомий енциклопедист, дослідник історії та археології України М.О. Максимович. Контролювати поведінку студентів та навчально-виховну роботу в університетах повинні були особи, які займали посади інспекторів. Але зі впровадженням в структуру університетської адміністрації проректорів функції інспекторів значно звузилися. А з 1862 р. посада інспектора в університетах Російської імперії взагалі була скасована. Ще за царювання Олександра I почала знищуватись свобода викладання в університетах, руйнуватись виборні начала, а студенти стали підпорядковуватись суворій дисципліні. Усі ці заходи були здійснені без зміни Статуту, шляхом адміністративних рішень. Наприкінці 1810-х рр. видаються численні постанови і розпорядження, які встановили суворий контроль за діяльністю науково-педагогічних кадрів. Професорам було заборонено читати лекції без попередньої перевірки конспектів і посібників, які використовувались ними під час занять. Слідкувати за змістом і духом викладання на своїх факультетах відтепер повинні були декани, а загальний нагляд за усіма професорами (у тому числі й за тими, які обіймали посади деканів) і викладачами доручено було ректору і попечителю навчального округу. Щорічно ними складався і відправлявся до Міністерства народної освіти «звіт про дух і напрям викладання» у довіреному ним вищому навчальному закладі¹⁰. Реакція зачепила і Харківський університет, з посади ректора якого у 1820 р. вимушений був піти видатний вітчизняний математик Т.Ф. Осиповський, який відкрито виступив проти нав'язування тодішнім попечителем Харківського навчального округу З.Я. Корнеєвим релігійних догм у процес викладання¹¹.

А загальний Статут університетів 1835 р. майже повністю знищив університетську автономію, встановлену Статутом 1804 р. Так, скасовувалася система виборів

9 ДАК. Ф. 16. Оп. 478. Спр. 1. Арк. 4.

10 Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 – 1905) / Багалея Д.И., Сумцов Н.Ф., Бузескул В.П. Харьков: Типография Адольфа Дарре, 1906. С. 147.

11 Журнал министерства народного просвещения (далі – ЖМНП). 1890. Ч. 225. № 3. С. 368.

ректорів, які стали призначатися Міністерством народної освіти і були понижені до чину V класу «Табеля про ранги». Натомість була посилена влада попечителів навчальних округів, які отримали широкі повноваження і право втручатися у внутрішнє життя університетів, контролювати діяльність учених рад¹². Правління університету втрачало повноваження здійснювати судові дії щодо студентів, представників професорської корпорації, ректорів і деканів. Також збільшувалася відповідальність за пропуски занять студентами і професорами. До структури університетської адміністрації була додана посада проректора. Але вітчизняні університети не припиняли боротьбу за відновлення своїх колишніх прав, домагаючись їхнього повернення.

Починаючи з другої половини 1830-х рр., Міністерство народної освіти почало перебирати на себе все більше університетських повноважень. Так, міністр народної освіти власним вольовим рішенням призначав не тільки професорів, а й ад'юнктів. Тобто самоврядування університетів придушувалося навіть на найнижчому управлінському рівні¹³. Так само нехтувалася університетська автономія і на вищому адміністративному рівні цих навчальних закладів. Наприклад, наприкінці 1830-х рр., незважаючи на те, що Статут регламентував обрання декана на чотири роки, міністр народної освіти С.С. Уваров призначив деканом юридичного факультету Київського університету професора С.М. Орнатського терміном лише на один рік. Аналогічно Уваров вчинив і з проректором університету св. Володимира, професором С.О. Богородським, а ректора К.О. Неволіна він призначив одноосібним рішенням на два роки¹⁴. По завершенні цього терміну у 1841 р. Неволін був призначений виконувати обов'язки ректора уже на чотири роки.

Означене свавілля можновладців все ж таки було припинено, коли у 1841 р. імператор видав указ, за яким повноваження обрання ректора, проректора і деканів знову поверталися до університетів, що відповідало положенням чинного на той час університетського Статуту. Ректор знову почав обиратися Радою університету з-поміж власних ординарних професорів на термін у чотири роки, після чого, що-правда, ще мав бути затверджений на своїй посаді імператором. Деканів обирали збори факультету серед власних ординарних професорів, а міністр народної освіти затверджував вибір університетської спільноти. Навіть особи, обрані почесними членами університетів, мали затверджуватися міністром народної освіти.

Але з новою хвилею реакції, що була спричинена придушенням антифеодалних революційних рухів у Західній Європі, царським урядом було визнано за необхідне ще більше обмежити самоврядування університетів і свободу викладання в них. У результаті цього у жовтні 1849 р. Указом імператора обрання ректорів радами університетів було скасовано, і вони знову стали призначатися міністром народної освіти, а потім затверджуватися російським царем на невизначений термін¹⁵. При цьому тепер ректору заборонялося поєднувати виконання адміністративних функцій з читанням лекцій або будь-яким іншим викладанням. Також міністр народної освіти наділявся правом призначати, продовжувати повноваження і достроково звільняти деканів. Позбавлений професорських обов'язків ректор ніби виокремився з професорської корпорації і був поставлений над нею як начальник і наглядач. Головним його обов'язком відтоді став нагляд за «напрямом і духом університетського викладання». Таким ректором-чиновником у 1850-х рр. у Харківському університеті був К.К. Фойгт. Декани ж ставали безпосередніми помічниками ректора у цій справі. Їхні повноваження були настільки широкими, що вони могли за потреби піддавати утискам викладацьку діяльність своїх товаришів по факультету. А діяльність усіх науково-освітніх закладів імперії (у тому числі й університетів) стала підлягати жор-

12 Сравнительная таблица уставов университетов 1884, 1863, 1835 и 1804 годов. СПб., 1901. С. 15.

13 Письмо министра народного просвещения господину попечителю Киевского учебного округа от 17 ноября 1838 года № 12487 о назначении А. Тихомандрицкого и Н. Иванишева адъюнктами университета св. Владимира // ЦДІАК. Ф. 107. Оп. 4. Спр. 310. Арк. 12 – 12 зв.

14 Там же

15 Копия Указа Императора от 20 октября 1849 года № 39438 о порядке определения ректоров и деканов в университеты. // ЦДІАК. Ф. 707. Оп. 15. Спр. 387. Арк. 4 – 5 зв.

сткому поліційному контролю з боку генерал-губернаторів. Наприклад, Київським університетом опікувався сумнозвісний реакціонер Д.Г. Бібіков.

З приходом до влади у 1855 р. нового імператора Олександра II почалася підготовка нових прогресивних реформ. Водночас почали відбуватися кардинальні зміни і в науково-освітній сфері. Скасовувались реакційні заходи періоду попередніх імператорів. Харківський і Київський навчальні округи, віддані у 1847 – 1848 рр. під контроль генерал-губернаторів, уже у 1855 р. повернулись під управління попечителів, а наступного року були знову дозволені відрядження професорів за кордон, тимчасово заборонені у 1848 р.¹⁶. Також в університетах були відновлені кафедри філософії і державного права. Ще до видання нового ліберального Статуту 1863 р. з 1861 р. радам університетів було повернено право обирати ректорів, проректорів і деканів. Таким чином, новий порядок призначення головних адміністративних посад у вищих навчальних закладах було наближено до загальноприйнятих європейських норм, хоча він і не скасував права міністра народної освіти приймати остаточне рішення у цьому важливому питанні. Статути Харківського і Київського університетів 1804 р., 1833 р., 1835 р. і 1842 р. та інші постанови і рескрипти про організацію вищих навчальних закладів відігравали позитивну роль у правовому оформленні професії ученого¹⁷. Ці документи визначили правовий статус професорів, викладачів і студентів, які закінчили навчання в університетах. Вони надавали науково-педагогічним працівникам статус державних службовців, який гарантував їм певне соціально-правове становище у суспільстві. Ці нормативно-правові документи забезпечували ученим право на отримання певного чину, класу, а відповідно, і можливості подальшого просування по службовій драбині.

Соціальне становище державних службовців у Російській імперії визначалося «Табелем про ранги» (запровадженим Петром I ще у 1722 р.)¹⁸. Цей документ визначав порядок проходження служби чиновниками. Відповідно до нього встановлювалися три основні види державної служби: військова, цивільна і придворна. Номенклатура чинів по кожному виду служби розподілялась на 14 класів. Найчисельнішою соціальною групою були цивільні чини, куди входили особи, які перебували на державній службі. За встановленими чинами будувалися службові й особисті стосунки, розподілялись відзнаки, нагороди і просування по службі. Наприклад, приналежність до дворянського стану звільняла від прямих податків, рекрутської повинності, тілесних покарань, надавала право володіти рухомим і нерухомим майном. Але за сумою переваг, які їм надавалися, цивільні чини поступались військовим і придворним.

Так, присвоєння найнижчого офіцерського XIV класу автоматично давало право на спадкове дворянство, незалежно від походження. Натомість цивільні чини таке право отримували лише після присвоєння їм VIII класу. Особи дворянського походження у першій половині XIX ст. не дуже охоче йшли на науково-педагогічну роботу, надаючи перевагу державній і військовій службам. Політична ситуація в Європі на початку XIX ст. висунула на перший план збільшення російської армії і флоту. Царський уряд, відчуваючи гостру потребу в поповненні армії підготовленими офіцерами, надавав значні пільги юнакам і дворянського, і недворянського станів, які закінчували університети і обирали військову кар'єру. Отже, урядові заходи не сприяли припливу у наукову сферу кваліфікованих кадрів. «Табель про ранги» продовжував діяти протягом усього XIX ст. і справляв суттєвий вплив на кадрову ситуацію у науково-педагогічних колективах університетів.

У Статуті Харківського університету 1804 р. визначалися чини, в яких перебували його професорсько-викладацькі працівники. Так, ординарним професорам надавав-

16 Шепелев Л. Е. Отменённые истории: Чины, звания и титулы Российской империи. Л., 1977. С. 12.

17 О присвоении университетским студентам чина 12, а кандидатам 10 класса [29 сентября 1822 г.] // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802 – 1825). СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1864. Т. 1. Стб. 1532 – 1534.

18 Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1855 – 1864). Штаты и приложения. СПб., 1865. Т. 3. С. 66 – 67.

ся чин VII класу, а екстраординарним професорам і ад'юнктам присвоювався чин VIII класу. Ординарний професор, який займав посаду ректора університету, підвищувався до чину IV класу і перебував у ньому доки залишався на цій посаді. Ті випускники університетів, які набували ступінь кандидата (тобто випускники з «червоним» дипломом), отримували чин XII класу, а всі інші випускники – чин XIV класу¹⁹. Але у вересні 1822 р. була видана постанова, за якою кандидати підвищувалися до X чину, а дійсним студентам (випускникам, які закінчили навчання в університеті з атестатом, у якому середній підсумковий бал екзаменаційних оцінок був нижчим ніж 4,5 з 5) присвоювався XII клас «Табеля про ранги».

На початку 1860-х рр., за доби великих реформ імператора Олександра II, разом зі зростанням ролі інтелігенції у суспільстві, підвищився і ранг «університетської верстви». Це знайшло відбиток у загальному університетському Статуті 1863 р., який підвищив чини учених у порівнянні з першою половиною XIX ст.: ректор підвищувався до чину IV класу, ординарний професор – V класу, екстраординарний професор – VI класу, доценту надавався чин VII класу, а лектору – VIII класу. У цих чинах науково-педагогічні кадри університетів Російської імперії так і залишалися до 1917 р., оскільки останній загальний Статут імператорських університетів 1884 р. ніяких змін до структури державних чинів не вніс²⁰.

Також суттєво впливало на соціально-правове становище професорсько-викладацьких кадрів (особливо недворянського походження) отримання ними наукових ступенів. Так, наприклад, до 1845 р. чини від XIV до IX класів надавали право їхнім власникам на перехід в «особисте дворянство», а починаючи з VIII класу – у найпрестижніше «спадкове дворянство». Але суттєві перепони на шляху просування по ієрархічній драбині для учених, які були вихідцями із недворянських станів, становили обмеження, введені царським Маніфестом 11 червня 1845 р. «Про порядок отримання дворянства службою». За цим документом право на спадкове дворянство отримували лише особи, які дослужились до V класу (а не VIII, як це було раніше). Натомість, щоб отримати особисте дворянство, потрібно було дослужитись до VIII класу, а особи, які перебували на державній службі і мали чини від XIV до IX класу, набували право лише на «особисте почесне громадянство».

Тому вихідці з непривілейованих станів, які обіймали професорсько-викладацькі посади в університетах, за наявності наукових ступенів отримували значні соціально-правові привілеї, які законодавчо закріплювалися в законах держави. Влада чудово усвідомлювала, що більшість представників дворянства не дуже цікавить наукова та педагогічна діяльність. Тому для заповнення хронічно недоукомплектованих штатів університетів вона прагнула привабити талановитих представників інших верств населення та соціальних груп різноманітними службово-становими привілеями. Урядові заходи поступово змінили становище, внаслідок чого до середини XIX ст. науково-педагогічна праця університетських професорів і викладачів набула авторитету у суспільстві і стала досить престижною. У зв'язку з цим у 1852 р. тодішній міністр народної освіти П.О. Ширинський-Шихматов заявив, що працівники по «науковій і навчальній частині складають особливий стан службовців» і «назва учених належить їм як по сутності і роду занять, так і за самими умовами призначення їх на службу».

Соціально-правове і матеріальне становище професорів і викладачів імператорських університетів протягом усієї дореформеної доби XIX ст. важко назвати стабільним. Так, напередодні видання університетського Статуту 1863 р. відомий російський історик К.Д. Кавелін критикував матеріальне забезпечення тогочасних університетських працівників і саму систему чинів та рангів: «Одне з найбільших лих сучасного становища професора полягає у тому, що матеріальне становище його

19 Утвердительные грамоты императорских Московского, Харьковского и Казанского университетов [5 ноября 1804 г.] // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802 – 1825). СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1864. Т. 1. Стб. 257 – 258. (Стб. 254 – 261).

20 Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1884). СПб., 1893. Т. 9. Стб. 1027 – 1030.

одне з найсумніших. Зі скромного працівника, який займається наукою, професор перетворюється на чиновника за навчальною частиною і шукача засобів існування, чинів, та інших службових відзнак, як необхідної умови для того, щоб з часом покращити власне матеріальне становище. Для виведення професорів з нинішнього ненормального стану потрібно значно покращити їх утримання, але у той же час позбавити їх права на чини та інші службові відзнаки. За таких обставин кафедри будуть поповнюватися лише дійсно покликаними до науки і викладання особами, і ці особи будуть займатися виконанням виключно своїх професійних обов'язків»²¹.

Суттєве значення в утвердженні соціального статусу професорів у середовищі державних чиновників мало нагородження їх орденами. Як показують свідчення сучасників, саме професори, нагороджені орденами, стояли ближче у своїх стосунках до дворянського суспільства. Взагалі, професорська субкультура першої половини XIX ст. була дуже близькою до дворянської. Культурні запити і статусна поведінка науково-педагогічних працівників університетів вимагали від них більших витрат, ніж від більшості людей їхнього рівня прибутків²². Особливістю життя суспільства Російської імперії у першій половині XIX ст. було те, що його вищі прошарки (і не лише дворяни) тяжіли до форменого одягу. Форма стала ознакою державного статусу і професорів. У період царювання Миколи I службовці повинні були суворо дотримуватись форми одягу. Так, професори зобов'язані були ходити на лекції лише у віще-мундирах, а не у цивільному одязі, а також носити ордени, якщо вони у них були. Деякі з них намагалися навмисно підкреслювати свій статус. Наприклад, ректор Харківського університету, професор історії П.П. Гулак-Артемівський, за спогадами сучасників, під час лекцій імпозантно ходив по аудиторії з неодмінно прищепленою на грудях зіркою-орденом, і навіть у себе вдома він не знімав її зі свого розкішного халата.

Іноземні професори, яких було багато у Харківському університеті на початку XIX ст., користувались такими ж громадянськими правами, як і вітчизняні учені, і навіть отримували, у порівнянні з ними, деякі пільги і привілеї. Наприклад, держава відшкодовувала їм кошти, витрачені на переїзд з-за кордону, а їхнє майно звільнялося від оподаткування на митницях. Також іноземні професори хотіли за свою службу отримати не лише матеріальні блага, але й феодальні привілеї. Так, навіть критик кріпосного права професор Л. Якоб майже відразу по приїзду до Харкова написав клопотання про надання йому дворянського титулу і, відповідно, права на володіння кріпосними. Користувалися послугами кріпосних селян іноземні професори Харківського університету А.І. Стойкович, А.А. Дегуров, К.П. Паулович і К.К. Нельдехен.

Але після війни 1812 р. і відступу армії Наполеона населення Російської імперії охопили ксенофобські настрої, які всіляко підтримувалися царською владою. Так, у лютому 1815 р. Міністерство народної освіти видало розпорядження, за яким заповнення вакантних кафедр в університетах мало здійснюватися «природними росіянами». За цих обставин лівова частка іноземних професорів, які працювали в імператорських університетах, змушена була повернутися на батьківщину.

Соціальне становище університетської професури у суспільстві було досить неоднозначним. З одного боку, вони вважалися чиновниками, які перебували на державній службі при Міністерстві народної освіти. А з іншого боку, професори претендували на роль творчих людей, яким притаманно проявляти власну індивідуальність. Більшість професорів і їхнє оточення визначали викладання в університеті і наукові пошуки як «духовне служіння». У першій половині XIX ст. в суспільстві сформувалась теза про професорів як «жерців святилища науки»²³. Чимало професорів прагнули увійти до вищих верств населення, ідентифікуючи себе як соціокультурна еліта. Сформувавшись як нова соціальна група, об'єднана спільними професійними

21 Кавелин К. Д. Замечания на «Проект общего устава императорских российских университетов» // Собр. соч. Т. 3. СПб., 1899. С. 233 – 234.

22 Посохов С. И. Университет и город в Российской империи (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.): монография. Харьков: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2014. С. 191, 309.

23 Об учёной деятельности императорского Харьковского университета в первое десятилетие его существования // ЖМНП. 1855. Ч. 87. № 7. Отд. 5. С. 4.

інтересами і світоглядно-ціннісними орієнтирами, науково-педагогічна інтелігенція перебрала на себе роль, яку до цього протягом багатьох століть відігравала аристократія, ставши інтелектуальним і культурно-просвітницьким провідником суспільства.

Професура брала активну участь у громадському житті і допомагала вирішувати соціально-економічні проблеми українського народу в регіонах, де функціонували університети. Наприклад, у перше десятиліття існування Харківського університету його науково-педагогічні працівники доклали значних зусиль для вирішення екологічних проблем Харкова, який потерпав у ті часи від жахливого забруднення. Історик Харківського університету Д.І. Багалій писав з цього приводу: «Громада розраховувала отримати необхідні роз'яснення щодо актуальних для неї практичних питань від університетської колегії, і університет уважно і сумлінно відносився до цих питань, надаючи потрібні пояснення». Проблема благоустрою Харкова присвячували свої наукові промови, зокрема, перші іноземні професори Харківського університету Л. Якоб, В. Дрейсиг і Л. Ваннотті, які з'ясували причини незадовільної екологічної ситуації, що склалася у місті і призводила до поширення інфекційних хвороб серед місцевого населення, та пропонували шляхи вирішення цієї проблеми.

Між іншим, через украї несприятливий санітарно-гігієнічний стан у місті Харкові, що спричиняв численні хвороби, передчасно пішли з життя більше десятка науково-педагогічних працівників університету. Підтверджував значну роль харківських професорів у вирішенні даної проблеми і відомий мандрівник, мемуарист, член Російської академії наук Р. М. Цебриков: «Університетські учені, з міркувань співчуття до хворих людей, пропонували різні заходи і на публічних університетських зборах обговорювали ці питання»²⁴. Зрештою, завдяки професурі, ця проблема набула такого розголосу у суспільстві, що можновладці вимушені були вжити невідкладних заходів щодо подолання забруднення у Харкові – зокрема, облаштування міських доріг бруківкою. Наведені факти свідчать про суспільне значення діяльності професорів університетів і зростання їхнього професійного авторитету серед місцевого населення. Мали вплив професори і на розвиток естетичних смаків у побуті українців. Їхні запити, манери і звички приносили в міське середовище ряд культурних новацій. Стало модним купувати меблі, посуд, одяг як у професорів. До початку проведення реформ 1860-х рр. науково-педагогічна інтелігенція стала відігравати помітну роль у житті суспільства.

Причина цього полягала у зростанні об'єктивного значення науки і освіти при переході від феодалізму до капіталізму. Цей процес супроводжувався піднесенням громадського престижу людей науки²⁵. Можна резюмувати яких прав домоглися університети Наддніпрянської України протягом усього досліджуваного періоду: 1) максимальної самостійності й автономії; 2) скасування тотального адміністративно-бюрократичного контролю за їхньою діяльністю з боку імператора, Міністерства народної освіти, попечителів навчальних округів і генерал-губернаторів; 3) отримання права самостійно формувати професорсько-викладацький склад через демократичну процедуру обрання його вченими радами; 4) права самостійного обрання адміністративного керівництва (ректорів, проректорів, деканів, інспекторів тощо) професорською колегією; 5) можливості ученим вільно обирати методику викладання предметів і напрями наукових досліджень.

Таким чином, аналіз джерел і документів дозволяє дійти висновку, що протягом дореформеної доби ХІХ ст. університети Наддніпрянської України перетворилися на справжні освітні, культурні і наукові центри, а їхній професорсько-викладацький склад став основною рушійною силою в організації науки і вищої освіти. Ефективна різнопланова викладацька та науково-дослідна діяльність науково-педагогічних працівників мала велике громадське і культурне значення. Її основою була широка просвітницька, патріотично-виховна та науково-популяризаторська діяльність

²⁴ Воспоминания неизвестного автора о Харькове и его окрестностях // ЦДІАК. Ф. 2040. Оп. 1. Спр. 99. Арк. 21.

²⁵ Эймонтова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох: от России крепостной к России капиталистической; отв. ред. С.С. Дмитриев. М.: Наука, 1985. С. 237.

університетських викладачів. По мірі економічного розвитку імперії і переходу до капіталістичних відносин об'єктивно збільшувалась потреба у великій кількості кваліфікованих спеціалістів у різних галузях знань. Наслідком цього стало зростання соціально-політичної ролі науково-педагогічної інтелігенції у суспільстві. Недостатня кількість кваліфікованих спеціалістів пояснює процес активного залучення професорсько-викладацьких кадрів університетів Наддніпрянщини до співробітництва в різноманітних державних інститутах, навчальних закладах різних освітніх рівнів, тимчасових комісіях місцевого і загальнодержавного рівня. Життя університетів Наддніпрянської України регламентувалося статутами, які видавались Міністерством народної освіти і затверджувались імператором. І якщо перший університетський Статут 1804 р. надавав університетам права на широку автономію і самоврядування, то статuti 1830 – 1840-х рр. значно обмежили їх, зосередивши управління університетами в руках державних чиновників (міністра, попечителя, генерал-губернатора) і російського царя. Завдяки дії «Табелю про ранги» університетські професори займали подвійне становище у соціально-правовій ієрархії імперії. Уряд прирівнював представників науково-педагогічної інтелігенції до чиновників, які перебували на державній службі. Кожному рангу надавались певні права, обов'язки, становище у суспільстві, посадові оклади тощо. На соціальний стан професорсько-викладацької корпорації великий вплив мали права і пільги на службі (наприклад, звільнення від виконання військової повинності, звільнення від сплати податків). Натомість офіційна влада вимагала від професури слухняності й підготовки відданих апарату самодержавства майбутніх державних чиновників.

У середині ХІХ ст. значно знизилася роль університетських рад при призначенні на посади професорів і викладачів, вирішенні питань організації навчально-виховного процесу та наукової діяльності. Реакційні заходи царського уряду негативно позначились на соціальному і правовому становищі українських професорів і викладачів. Прагнення до тотальної бюрократичної регламентації навчальної, наукової і адміністративної діяльності науково-педагогічних працівників вступало у суперечність з об'єктивними потребами суспільства щодо розвитку культури, освіти і науки. Російські імперські соціокультурні реалії суперечили європейським традиціям і практиці розвитку системи вищої освіти. Але, незважаючи на шалений тиск царизму, протягом першої половини ХІХ ст. зміцнювались міжнародні наукові зв'язки і співробітництво вітчизняної науково-педагогічної інтелігенції з закордонними колегами у галузі вищої освіти і науки.

Постійна боротьба за академічну автономію призвела до того, що царський уряд врешті-решт був змушений піти на поступки українській професорсько-викладацькій спільноті, що було закріплено у Статуті 1863 р., який значно розширив права університетських рад у вирішенні власних навчальних, наукових і господарських питань. Це свідчить про поступове зростання впливу Харківського і Київського університетів на соціокультурні процеси, які відбувалися у суспільстві Наддніпрянської України протягом ХІХ ст.

Referenses

Pylypenko O. Ye. (2004) Systema osvity v Ukrayini na rubezhi XIX – XX st. // Kyiv's'ka starovyna. № 6. S. 35.

TsDIAK. F. 707. Op. 23. Spr. 317.

Ob Ustave y shtate ymperatorskoho unyversyteta sv. Vladymyra y shtate upravleniya Kyevskym uchebnym okruhom [9 iyunya 1842 h.] // Sbornyk postanovlenyyu po Mynysterstvu narodnoho prosveshchenyya (1825 – 1855). SPb. : Typohrafiya Ymperatorskoy Akademyyi nauk, 1864. T. 2. Otd. 2 (1840-1855). Stb. 233. (Stb. 227-240).

Sbornyk postanovleniy po Mynysterstvu narodnoho prosveshchenyya (1825 – 1839). SPb., 1864. T. 2, otd. 1. Stb. 762.

Obshchyy Ustav ymperatorskykh rossyyskykh unyversytetov [26 iyulya 1835 h.]

// Sbornyk postanovlenyy po Mynysterstvu narodnoho prosveshchenyya (1825-1855). – SPb. : Tipohrafiya Ymperatorskoy Akademyy nauk, 1864. T. 2. Otd. 1 (1825-1839). Stb. 745. (Stb. 742-769).

Pys'mo mynystra narodnoho prosveshchenyya hospodynu popechytelyu Kyevs'koho uchebnoho okruha ot 18 marta 1843 hoda # 2967 ob utverzhdenyy ordynarnoho professora Karavaeva v dolzhnomy dekanu medytsynskoho fakul'teta unyversyteta sv. Vladymyra po polozhenyyu na 4 hoda. TsDIAK. F. 707. Op. 9. Spr. 84. Ark. 5.

Byohrafiyecheskyy slovar' professorov y prepodavateley ymperatorskoho unyversyteta sv. Vladymyra (1834-1884) / Pod red. V. S. Ykonnykova. K. : Tipohrafiya ymperatorskoho unyversyteta sv. Vladymyra, 1884. S. 503.

Posokhov S. Y. Unyversytet y horod v Rossyyskoy ymperyy (vtoraya polovyna XVIII – pervaya polovyna XIX vv.) : monohrafiya . Khar'kov : KhNU ymeny V. N. Karazyna, 2014. S. 315.

Kratkyy ocherk ystoriy Khar'kovskoho unyversyteta za pervyye sto let eho sushchestvovaniya (1805-1905) / Bahaley D. Y., Sumtsov N. F., Buzeskul V. P. Khar'kov : Tipohrafiya Adol'fa Darre, 1906. S. 147.

ZhMNP. 1890. Ch. 225. # 3. S. 368.

Sravnytel'naya tablytsa ustavov unyversytetov 1884, 1863, 1835 y 1804 hodov. SPb., 1901. S. 15.

Pys'mo mynystra narodnoho prosveshchenyya hospodynu popechytelyu Kyevs'koho uchebnoho okruha ot 17 noyabrya 1838 hoda # 12487 o naznachenny A. Tykhomandrytskoho y N. Yvanysheva ad'yunktamy unyversyteta sv. Vladymyra. TsDIAK. F. 107. Op. 4. Spr. 310. Ark. 12-12 zv.

Shepelev L. E. (1977) Otmenennyye ystoriye: Chyny, zvaniya y tytuly Rossyyskoy ymperyy. L., S. 12.

O prysvoenyy unyversytet-skym studentam chyna 12, a kandydatam 10 klassa [29 sentyabrya 1822 h.] // Sbornyk postanovlenyy po Mynysterstvu narodnoho prosveshchenyya (1802-1825). – SPb. : Tipohrafiya Ymperatorskoy Akademyy nauk, 1864. T. 1. Stb. 1532-1534. (Stb. 1532-1534).

Sbornyk postanovlenyy po Mynysterstvu narodnoho prosveshchenyya (1855-1864). Shtate y prylozhenyya. SPb., 1865. – T. 3. – S. 66-67; Sbornyk postanovlenyy po Mynysterstvu narodnoho prosveshchenyya (1884). SPb., 1893. T. 9. Stb. 1027-1030.

Utverdytel'nye hramoty ymperatorskykh Moskovskoho, Khar'kovskoho y Kazanskoho unyversytetov [5 noyabrya 1804 h.] // Sbornyk postanovlenyy po Mynysterstvu narodnoho prosveshchenyya (1802-1825). – SPb. : Tipohrafiya Ymperatorskoy Akademyy nauk, 1864. T. 1. Stb. 257-258. (Stb. 254-261).

Sbornyk postanovlenyy po Mynysterstvu narodnoho prosveshchenyya (1884). SPb., 1893. T. 9. Stb. 1027-1030.

Kavelyn K. D. Zamechaniya na «Proekt obshcheho ustava ymperatorskykh rossyyskykh unyversytetov» // Sobr. soch. T. 3. SPb., 1899. S. 233-234.

Posokhov S. Y. Unyversytet y horod v Rossyyskoy ymperyy (vtoraya polovyna XVIII – pervaya polovyna XIX vv.) : monohrafiya / Khar'kov : KhNU ymeny V. N. Karazyna, 2014. S. 191, 309.

Ob uchënoy deyatel'nosti ymperatorskoho Khar'kovskoho unyversyteta v pervoe desyatyetye eho sushchestvovaniya // ZhMNP. 1855. Ch. 87. # 7. Otd. 5. S. 4.

Vospomynaniya neyzvestnogo avtora o Khar'kove y eho okrestnostyakh // TsDIAK. F. 2040. Op. 1. Spr. 99. Ark. 21.

Eymontova R. H. (1985.) Russkiye unyversytety na hrany dvukh èpokh: ot Rossyy krestnoy k Rossyy kapytalystycheskoy otv. red. S. S. Dmytryev. M. : S. 237.

Пилипенко Олександр Євгенійович – доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних дисциплін Національного університету харчових технологій (м. Київ, вул. Володимирська, 68).

Pylypenko Oleksandr

Doctor of historical sciences, professor of Human subjects of Nation food technology university (Kyiv, Volodymyrska str., 68)

SOCIALL AND LAW STATUS OF SCIENTIFICALLY-PEDAGOGICAL WORKERS OF UKRAINIAN UNIVERSITIES OF NADDNIPRIANSCHYNA IN XIX CENTURY

***Annotation.** The scientific article is sanctified to the study of social, legal and law position of teachers of universities of Ukraine in 19 century. In detail they are analysed professional rights, right to work, rest, proper terms of labor, remuneration of labor.*

The comparative analysis of legal position of the Ukrainian teachers of higher educational establishments is conducted with the teachers of universities of Western-Europe. Author was study many documents from Ukrainian and foreign archives, periodical publishers, newspapers, official documents from Ministry of publish education, reports from rectors of universities, government states, high educational functionary and many others. From this documents he can take multiplex pictures of the beginning and activity of first Ukrainian universities in Naddniprianschyna part of Ukraine, economics. culture, social, political occupations of Ukrainian professors, aduncts, docents and teachers, there conditions of labor and live in 19 century. Some conclusions researcher was made in first time in historical science. It cud be useful to all who interested of native history and educational history. The real aim of such sxientifical work to help understanding this period and historical century. Further directions of research of this theme are outlined

***Key words:** university, teachers, professor, rights, status, charter, Department of folk education, chancellor, scientific advice.*

Дата подання: 9 вересня 2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3593572